

reason, the addressing to the problem of spirituality crisis, the formation of communicative ethics in modern life is topical and getting into the field of key aspects of social activity. Additionally, the solution of this issue is relevant for solving problems of overcoming the crisis of spirituality in modern Ukrainian society.

The spirituality of a person is determined by the highest value, the biggest achievement of a person, is the finding of a person within himself. Spirit gives meaning to existing reality but does not act as another reality.

Various aspects of human consciousness and experience become a part of the unified process of life's creation. Life itself appears as a creativity, which takes different forms in every case. It is the spiritual personality, the mystery of its being, the origins of its self-creation, external circumstances of its formation that is subjected to philosophical and literary comprehension.

Keywords: spirit, culture, freedom, crisis, personality, ethics, communication, creativity, N. Berdyaev, F. Dostoevsky.

References

- Belopolskij, V. (1987) *Dostoevskij i filozofskaja mysl ego jepohi. Konceptcija cheloveka* [Dostoevsky and the philosophical thought of his era. Human concept], Rostov-na-Donu, Izd-vo Rostov. un-ta, 208 p.
- Berdjaev, N. (1990) *Duhovnoe sostojanie sovremennogo mira* [The spiritual state of the modern world], v: *Novyj mir*, Moskva, № 1, pp. 216–223.
- Berdjaev, N. (1991) *Mirosozercanie Dostoevskogo* [Dostoevsky's worldview], v: *Berdjaev N. A. Russkaja ideja*, Harkov, Folio; Moskva, OOO «Firma "Izdatelstvo AS"», pp. 243–395.
- Berdjaev, N. (1917) *Rossija i Zapadnaja Evropa* [Russia and Western Europe], v: *Russkaja mysl*, Moskva, № 5–6, pp. 76–81.
- Berdjaev, N. (1990) *Smysl istorii. Opyt chelovecheskoj sudby* [The meaning of the story. The experience of human destiny], v: *Novyj mir*, № 1, Moskva, pp. 209–216.
- Dostoevskij, F. (1976) *Bratja Karamazovy* [Brothers Karamazov], v: *Dostoevskij F. M. Poln. sobr. soch.*, v 30 t., Leningrad, Nauka, t.14, 512 p.; t.15, 624 p.
- Kotelnikov, V. (1994) *Bludnyj syn Dostoevskogo* [Dostoevsky's prodigal son], v: *Voprosy filosofii*, № 2, Moskva, pp. 175–182.
- Tolstoj, L. (1982) *Smert Ivana Ilicha* [Death of Ivan Ilyich], v: *Tolstoj L. N. Sobranie sochin.*, v 22 t., Moskva, Hudozh. lit., t. 12, pp. 54–107.

Стаття надійшла до редакції 7.05.2021

Стаття прийнята 10.06.2021

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2021.2\(36\).246787](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2021.2(36).246787)

УДК [140 + 211] (091)

Ірина Сумченко

РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОСТІ Л. М. ТОЛСТОГО В РОСІЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті здійснено аналіз філософсько-релігійних поглядів видатного російського письменника Лева Миколайовича Толстого та розглянуто вплив його творчості на філософію Срібного віку. Підкреслено неоднозначність та суперечливість багатьох ідей толстовської спадщини. Розглянуто особливості розуміння Толстим сенсу життя і призначення людини, віри і розуму, природи добра і зла, любові, ненасильства й насильства. Проаналізовано інтерпретація і ставлення до основоположних толстовських ідей з боку Д. С. Мережковського, В. С. Соловйова, М. О. Бердяєва, Л. І. Шестова, С. Л. Франка, І. О. Львіна, виокремлено спільне та відмінне в оцінці філософської концепції Толстого.

Ключові слова: сенс життя, благо, віра, розум, мораль, християнство, любов, насильство, ненасильство.

Сказати про гр. Толстого, що він не є філософом,

значить відняти у філософії одного з найвизначніших її діячів...

Вся його творча діяльність була викликана потребою зрозуміти життя, тобто саме потребою, яка викликала до існування філософію.

Лев Шестов [Шестов 2008: 126]

Однією із особливостей гуманітарної традиції Срібного віку можна вважати зв'язок та переплетіння сюжетів, тем, проблематики філософії та літератури, їхню взаємну зацікавленість. У зв'язку з цим філософ ХХ ст. Б. П. Вишеславцев наголосив на філософічності російської літератури та постановці у ній загальнолюдських та наднаціональних питань, що і викликало «всесвітнє розуміння та всесвітній інтерес до Толстого і до Достоевського» [Вишеславцев 1994: 155].

Окрім Ф. М. Достоевського, ще одним письменником, чия творчість справила найбільший вплив на розвиток філософії Срібного віку, був Лев Миколайович Толстой (1828–1910). З цього приводу відомий російський філософ Б. Я. Яковенко зауважив, що «... за силою духовного впливу на свій народ і все людство Л. Толстой та Ф. Достоевський не знають собі рівних» [Яковенко 2003: 21]. Тому актуальним є звернення до творчості цього видатного російського письменника та мислителя, аналіз підходів та стереотипів щодо оцінки творчості Толстого, які склалися в

інтелектуальному середовищі представників Срібного віку.

Після пережитої екзистенціальної кризи, яку Лев Миколайович талановито описав у своєму творі «Сповідь», він у другий період свого життя фактично відмовився від написання художніх творів на користь появи праць іншого формату, а саме трактатів у річищі духовно-релігійної проблематики.

Видатний філософ та дослідник російської релігійно-філософської традиції В. В. Зеньковський, назвавши концепцію Толстого «панморалізмом», підкреслив, що письменника можна вважати одним із найпристрасніших пошуковців правди і це пов'язано з особливим відношенням Толстого до смерті [Зеньковский 2001: 367].

Головне питання, яке надзвичайно хвилювало Толстого та на яке він намагався знайти відповідь, – це мета людського життя у зв'язку з його смертністю, скінченністю. На думку сучасного дослідника А. А. Гусейнова, Льва Миколайовича можна вважати мужнім мислителем, оскільки він зрозумів, що «... тільки таке життя може вважатися осмисленим, яке здатне стверджувати себе перед неминучою смертю... Толстой вступив у бій зі смертю і поставив перед собою найсмівливішу, по суті, надлюдську мету знайти те, що є не підвладним смерті» [Гусейнов 2009: 276].

Аналізуючи існуючі в буденній свідомості відповіді на питання про мету людського існування, Лев Миколайович приходив до висновку, що всі ці смисложиттєві уявлення є хибними, оскільки вони ґрунтуються на деформованому відчутті життя. Якщо людина визнає, що її життя має кінець, вона тим самим не тільки зрівнює себе з іншими живими істотами, але і постулює безглуздість свого існування. Проте, власне усвідомлення цього моменту може стати поштовхом, на думку Толстого, до пробудження розумної свідомості, яка дозволяє досягнути «своє позачасове та позапросторове злиття з іншими розумними творіннями» [Толстой 2016: 36], відчуття себе цілісністю, єдиним з іншими людьми, які коли-небудь взагалі існували. Крім того, якщо розум є породженням живого, то його обґрунтування безглуздості життя не має сенсу.

«Життя людини є прагненням до блага» [Толстой 2016: 38], проте це бажання тільки особистого добра, блага для себе. Якщо враховувати тільки тілесне існування людини, тоді життя є тимчасовим явищем, котре має переривчастий і тим самим роз'єднувальний характер. Тому всі можливі зовнішні форми облаштування людського життя, як ось, родина, церква, держава, а також розвиток науки, економіки, техніки, мистецтва тощо здатні лише механічно об'єднати людей, проте жодним чином не досягають головного завдання – розкриття справжньої мети існування людини. Таким задумом, на думку Лева Миколайовича, не може бути зовнішнє

покращення життя або ж індивідуальне благо, такою метою має бути лише досягнення загального блага через підкорення загальній розумній основі.

Головною антиномією людського життя, підкреслює Толстой, виступає протиріччя між прагненням блага для себе та муками цієї особи, викликаними цим бажанням, це страждальне становище може призвести навіть до її смерті. Фактично автономне співіснування двох вимірів індивідуального життя породжує розірваність його на зовнішню й внутрішню частину, цей розлад відчувається кожною людиною тією чи іншою мірою і є притаманним усім без винятку людям, причому саме він виступає головною причиною особистого незадоволення та страждання. Навіть більше, власне саме роздільність всього існуючого є перешкодою на шляху до загального блага. Отже, «життя для себе не може мати жодного сенсу... Щоб жити розумно, треба жити так, щоб смерть не могла зруйнувати життя» [Толстой 2019: 29].

У пошуках відповіді на питання про істинне призначення людського життя, Лев Миколайович звернувся до позитивного знання (передусім, до науки), а потім і до всього різноманіття релігійно-філософських концепцій – від буддизму й вчення Сократа аж до християнства й концепції Канта, адже пошуки відповіді на це питання робилися «й індійськими, й китайськими, й єгипетськими, й грецькими, й єврейськими мудрецами, та з найдавніших часів розум людини був спрямований на пізнання такого блага людини, яке не знищувалося б боротьбою істот між собою, стражданнями та смертю» [Толстой 2016: 43].

Якщо наука навіть не ставить запитання стосовно мети існування людини, то філософи лише задають це питання, проте не дають на нього обґрунтованої відповіді. Релігія, на думку Толстого, «є те ставлення, в якому визнає себе людина до навколишнього щодо неї нескінченного світу або початку і першопричини його, і розумна людина не може не перебувати в якомусь відношенні до нього» [Толстой 1956: 12].

Тільки в релігійних системах сенсожиттєва проблематика стає вагомим предметом роздумів, оскільки питання сенсу існування є проблемою іншого ґатунку, питанням віри, а не розуму. Однак більшість традиційних релігій хибно тлумачить природу людини та її призначення. Стародавні віровчення намагались приховати антиномічність людського існування. Традиційне християнство, пише Лев Миколайович, навпаки, підкреслює існуюче протиріччя між зовнішнім і внутрішнім, тілесністю та духовністю. Проте мислителя не влаштувала догматична та обрядова частина християнського вчення, предметом зацікавлення Толстого виступали передусім етичні ідеї цієї релігії.

Лев Миколайович зауважив, що сенсом життя, згідно з істинним

християнством виступає прагнення загального блага, тобто служіння не собі, а тому вищому началу, котре надає всьому сенс, тобто Богу. Підґрунтям же ставлення людини до Бога є любов, оскільки саме вона виступає властивістю людської душі, засобом подолання відчуженості і роз'єднаності та повернення цілісності. Власне, замість слідування цій головній заповіді – закону любові, «люди нарівні з нею встановили багато інших вір і заповідей і слідують цим іншим заповідям, ніж єдиної, всесвітньої заповіді любові» [Толстой 1936: 103].

Любов – це єдине можливе ставлення людини до всього існуючого, яке можна вважати вірним. Таким чином, сенс життя людини, на думку мислителя, полягає в «тому, щоб встановити царство Боже на землі, тобто замінити насильницьке, жорстоке, неавтономне співжиття людей любовним та братським» [Толстой 1954: 188].

Заповідь любові корелюється із ще однією дуже важливою для Лева Миколайовича ідеєю – тезою про непротивлення злу насиллям, яка випливає із коректного розуміння християнського вчення: «...і вороги і, так звані лиходії та розбійники, всі є людьми, такими ж синами людськими, як і я... Будь-яке зло, яке вони зроблять мені, буде злом для них, і тому вони повинні робити мені добро. Якщо ж істина невідома їм і вони роблять зло, вважаючи його за благо, то я знаю істину тільки для того, щоб показати її тим, які її не знають. Показати ж її їм я не можу інакше як зреченням від участі у злі, сповіданням істини на ділі... Християнин для того тільки й знає істину, щоб свідчити про неї перед тими, хто не знає її» [Толстой 2019: 68]. Непротивлення злу насиллям, на думку Лева Миколайовича, – найбільш миролюбний та водночас дієвий засіб подолання зла, примноження добра.

Треба сказати, що обговорення філософсько-релігійних поглядів Толстого почалося ще за життя письменника, продовжується воно і у наш час, проте оцінка ідей мислителя є вкрай різноманітною і суперечливою. Творчість Лева Миколайовича складається із багатьох різних етапів, вміщує різні шари, але не вміщується в жодні рамки, вражає своєю щирістю та запитальністю. Ось яку оцінку толстовських ідей дав А. Білий, яку можна вважати загальноприйнятою, але часто-густо помилковою: «Якби зустрілися три професори – соціології, естетики, філософії – у розмові один з одним про Толстого, вони намагалися б збути Толстого один одному; всі троє зійшлися на визнанні його цінності; але філософ стверджував би цінність Толстого в естетиці, естетик у соціології, соціолог у філософії. Усі троє у цьому сенсі відмовилися б від Толстого, збувши його релігії. Як поставилися релігійні діячі до Толстого, ми знаємо: у буквальному значенні слова вони збули його, вигнали за межі релігійної осілості» [Белый 1912: 161].

Найпопулярнішими та найбільш неоднозначними щодо інтерпретації

тем толстовського вчення для мислителів Срібного віку можна вважати три питання. Перш за все, дискутувався статус релігійно-філософських поглядів Толстого та їх співзвучність його художній спадщині. Друга проблема, яка активно обговорювалася російськими філософами кінця XIX – початку XX століття, – релігійність Лева Миколайовича, особливості розуміння ним християнства. Найбільш критично оцінювалося третє коло питань, пов'язаного з ідеєю Толстого про непротивлення злу насиллям. Більшість представників цього періоду, аналізуючи толстовське вчення, тим чи іншим чином зачіпали всі ці три питання.

Одним із перших ґрунтовних досліджень Срібного віку виступила праця Д. С. Мережковського «Л. Толстой та Достоевський» [Мережковский, 2000]. У ній автор тлумачить творчість Лева Миколайовича як прояв тілесного, земного початку на відміну від Ф. М. Достоевського, якого він назвав як наступником духа, духовного початку. Поряд з позитивним аналізом різних аспектів вчення та ідей Лева Миколайовича, наприклад художніх прийомів, які були використані письменником, Д. С. Мережковський в цілому негативно оцінив його світоглядні настанови. «Сила Толстого-художника, як вважає Мережковський, у зображенні тілесного вигляду людини, зовнішніх рухів та внутрішніх станів, котра спадає при будь-якій невеликій відстані від цієї сфери. Чому ж критик настільки пильну увагу у творчості Толстого приділяє зображенню тілесного? Це впливає зі світогляду самого Мережковського з виділенням проблеми плоті. Він вважав, що християнство, православ'я, зокрема, практично пригнічує фізичний початок у людині, закликаючи лише до вдосконалення духу. У творчості Толстого Мережковський шукає підтвердження своїх поглядів, часто видаючи бажане за дійсне» [Журавлева 2004: 69].

Досить непростими (з обох боків) було ставлення на творчість Л. М. Толстого та В. С. Соловйова, хоча стосунки між ними були спочатку майже дружніми, але під кінець життя філософа вони стали значно гіршими. Відомо, що одним із основних лейтмотивів останньої роботи Володимира Сергійовича – «Три розмови про війну, прогрес і кінець всесвітньої історії» – став критичний аналіз толстовського вчення. Разом з тим у цьому творі філософ фактично переосмислив і власну концепцію, зокрема, своє розуміння природи зла. Тому навряд чи цей невеликий твір є показовим для розуміння ставлення Соловйова на толстовство, яке складалося протягом всього його життя, однак неможливо також не враховувати висловлені в ньому думки.

У поглядах обох мислителів можна знайти спільні ідеї, наприклад, розуміння ролі моралі та моральнісних принципів, критичне ставлення до церковної інституції. Проте Володимира Сергійовича не влаштовувало

своєрідне толстовське розуміння християнства, зокрема заперечення ним такого явища як воскресіння Ісуса Христа. Окрім того, в останньому творі Соловйова «Три розмови...» один із його персонажів, а саме, генерал виступив головним спростовником непротивлення злу насиллям.

Справа у тому, цей персонаж, котрий досить критично оцінюючи своє життя та власні вчинки, підкреслив, що він «єдиний раз у житті відчув... повне моральне задоволення і навіть певною мірою екстаз...» [Соловьев 1988: 652]. Цією єдиною доброю справою, зробленою генералом, було вбивство, причому масове вбивство, «бо вбив я тоді за якісь чверть години набагато більше тисячі людей...» [Соловьев 1988: 652].

Генерал оцінив цей вчинок як добро, тому що це було вбивство за вбивство, відповідлю, помстою за те зло, що було заподіяно жорстокими гвалтівниками й вбивцями, яких згодом було самих вбито. Тобто цей персонаж на практиці доводить абсурдність непротивлення злу насиллям, оскільки в іншому випадку смерть цілого селища, сотень ні в чому неповинних людей, яку вчинили кривдники, залишилася би безкарною, а так вони були вбиті за наказом генерала. Таким чином, добро і зло для Соловйова (принаймні в цій праці) мають різне онтологічне значення, добро не має власних реальних механізмів для подолання зла, воно змушено обертатися на зло. Зміст «Трьох розмов...» був досить болісно сприйнятий Левом Миколайовичем, і навіть після смерті Соловйова письменник не зміг йому пробачити критики своєї основоположної ідеї.

Оцінка поглядів Лева Миколайовича, зроблена відомим представником Срібного віку М. О. Бердяєвим, була критичною, проте аргументованою та поміркованою. Він виокремив низку позитивних моментів у толстовському вченні. Так, Миколі Олександровичу імponує жага письменника «абсолютного та максимально здійснення правди в житті», вимога до останку «прийняти християнство та реалізувати його» [Бердяев 1994: 305].

Але головна претензія Бердяєва полягала у тому, що не дивлячись на те, що сам Толстой позиціонував себе християнином, його погляди, на думку Миколи Олександровича, скоріше можна вважати буддійськими, а не християнськими [Бердяев 1994: 356]. Зокрема, підкреслює Бердяєв, його заперечення цінності особистості та особистого безсмертя призводить до відмови Лева Миколайовича від таїнства спокутування, від самої ідеї спокутування гріхів, що суперечить сутності християнської релігії.

Щодо ідеї непротивлення злу насиллям, то в цілому філософ позитивно її оцінив, хоча підкреслив, що підґрунтям цієї концепції Толстого виступили більшою мірою східні духовні практики, а не вчення Христа. Скоріше Микола Олександрович висловив незадоволення не змістовним наповненням самої

тези, а отриманим нею теоретичним розвитком та запропонованим практичним втіленням.

Оцінка Л. Шестова толстовських поглядів у більшості пунктів не співпадає із загальноновизнаними твердженнями. Перш за все, Лев Саакович надзвичайно високо цінував Толстого саме як філософа, вважаючи його одним із виразників та водночас фундаторів російської інтелектуальної традиції. Виступив Шестов і проти поглядів на вчення письменника і, зокрема етичного як занадто раціоналізованого і догматизованого.

На думку Лева Сааковича, «якби Толстому і насправді властивим було те вірогідне ставлення до розуму, про яке він так часто і голосно говорив, то йому не слід було навіть задумувати оповідь [«Смерть Івана Ілліча» – І. С.] на таку явно нерозумну тему, як смерть. Людина вмирає – її поховати треба. Хіба перед судом розуму не є пустою, щоб не сказати сильніше, цікавістю підглядати і підслуховувати, що відбувається в душі вмираючого?» [Шестов 1920: 98]. Отже, знаходячи багато спільних настанов з Левом Миколайовичем, зокрема, несприйнятного ставлення до смерті і бунту щодо кінцевості існування, Шестов постійно знаходився з ним у діалозі, намагаючись експлікувати толстовські ідеї та знайти у них підтримку щодо власних роздумів.

С. Л. Франк протягом всього свого життя неодноразово звертався до аналізу творчості Лева Миколайовича, причому ставлення до особистості і ідей письменника суттєво мінялося: від захопливого вшанування як головного морального авторитету до звинувачення у всіх бідах, з якими стикнулися росіяни після 1917 року.

І. О. Ільїн виступив головним та прямим опонентом толстовського вчення про непротивлення злу насиллям, присвятивши її аналізу та критиці свою фундаментальну роботу під назвою «Про опір злу силою». Передусім Іван Олексійович виокремив дві фундаментальні хибні (на його думку) ідеї у вченні Толстого, які призвели до некоректного тлумачення природи зла та людської особистості.

Першою помилкою, підкреслив Ільїн, якої припустився Лев Миколайович, було протиріччя у розумінні ним зв'язку двох феноменів: природи, де, начебто, панує лише любов, та людського соціуму, яке ним оцінюється як результат насилля та боротьби. Між цими двома світами – природним і людським – згідно з інтерпретацією толстовської концепції Іваном Олексійовичем – немає взаємозв'язку, їх нічого не об'єднує, їх розділяє прірва. Християнство наголошує на нерозривному зв'язку в кожній людині двох початків, а вченням про гріхопадіння пояснює перехід від природного до людського та твердить про можливість їх взаємодії. Запропоноване ж Левом Миколайовичем пояснення щодо сутності цих

явищ Ільїн вважав необґрунтованим і штучним.

Другим некоректним припущенням, на думку Івана Олексійовича, було тлумачення Толстим моралі, зокрема, перебільшення ролі морального фактору: «все його вчення є ніщо інше, як мораль, у цьому закладено і цим визначено все подальше» [Ільїн 2017: 127].

Таке толстовське розуміння моралі, підкреслив Ільїн, мало психологічне коріння, оскільки воно ґрунтувалося на поглинаючому почутті жаха щодо кінця свого земного існування, а, оскільки, жодна релігія не запропонувала дієві способи вирішення цієї проблеми, то, на думку Івана Олексійовича, письменником був висунутий власний варіант вирішення цієї дилеми – спасіння через дотримання моральних настанов – совісливої любові (як всеохоплюючого дієвого й живого почуття жалю та співчуття) й розумного відношення до життя (яке Іван Олексійович назвав доктринерським).

Але найбільш сурової критики Ільїн піддав толстовське розуміння природи зла, витоком було якого начебто все різноманіття пристрастей, поривів і гріхів індивіда та стало, виходячи із ідей Толстого, особистою справою кожної людини. Звідси виникла ідея Лева Миколайовича про те, що людина може боротися тільки із власними проявами зла: «залаканий своїми гріховними бажаннями та необхідністю підвести їх під суд єдиного прямого критерію, мораліст відчуває «зло» своєї душі як істинне, головне та єдине зло й свою внутрішню моральну боротьбу як центральну подію світу» [Ільїн 2017: 188]. Проте Іван Олексійович відстоював ідею активної боротьби не тільки з внутрішнім, але й зі зовнішнім злом, для якої потрібно використовувати весь арсенал засобів різного ґатунку – від вмовляння і переконання до фізичного примусу і навіть збройної боротьби.

Таким чином, своєрідним стрижнем концепції Толстого можна вважати його роздуми з приводу сенсу життя, цінності та призначення людини у світі, а також запропоноване мислителем розуміння природи зла, етику непротивлення та любові. Лев Миколайович відстоював силу та дійсність моралі, яка повинна базуватися на любові, а не на насиллі.

Творчість Толстого стала фундаментом та відправним пунктом для подальших пошуків філософії Срібного віку, оскільки коло проблем, яке було розглянуто Левом Миколайовичем – як ось співвідношення духа та тіла, кінцевості та безкінечності, розума та віри, людини та соціума, релігії та церкви тощо – стало причиною появи таких течій та напрямків як «богошукання», «новий ідеалізм» «нова релігійна свідомість» тощо.

Російською релігійною філософією даного періоду представлено різноманітні інтерпретації ідей Толстого, що свідчить про неоднорідність та різновекторність прагнень її представників. В цілому позитивно оцінюючи художню спадщину письменника та задану високу моральну планку його

етичного вчення, російські мислителі критично сприймали його релігійно-філософські пошуки за непослідовність, надмірну раціоналізованість та суперечливість, зокрема так вони оцінювали толстовську метафізику зла та його ідею про непротивлення злу насиллям. Також представників філософії Срібного віку не влаштовувало толстовська інтерпретація християнського віровчення, яку вони вважали хибною.

Список використаної літератури

- Белый, А. (1912) *Лев Толстой и культура*, в: *О религии Льва Толстого. Сборник второй*. Москва, Путь, сс. 142–171.
- Бердяев, Н. А. (1994) *Л. Толстой*, в: *Бердяев Н. А. Философия творчества, культуры и искусства*. В 2 т. Т.2 Москва: Искусство, сс. 256–461.
- Вышеславцев, Б. П. (1994) *Этика преображенного Эроса*. Москва: Республика, 325 с.
- Гусейнов, А. А. (2009) *Великие пророки и мыслители. Нравственные учения от Моисея до наших дней*. Москва: Вече, 496 с.
- Журавлева, А. А. (2004) *Д. С.Мережковский – критик Л. Н. Толстого*, в: *Вестник Челябинского государственного университета*, сс. 66–70.
- Зеньковский, В. В. (2001) *История русской философии*. Москва: Академический Проект, Раритет, 808 с.
- Ільїн, І. А. (2017) *О сопротивлении злу силой*. Москва: Дарь, 480 с.
- Мережковский, Д. С. (2000) *Л. Толстой и Достоевский*. Изд. подг. Е. А. Андрущенко. Москва: Наука, 588 с.
- Соловьев, В. С. (1988) *Три разговора о войне, прогрессе и конце всемирной истории*, в: *Соловьев В.С. Сочинения: В 2 т. Т. 2*. М.: Мысль, сс. 635–761.
- Толстой, Л. Н. (2019) *В чем моя вера?* Москва: Амрита-Русь, 208 с.
- Толстой, Л. Н. (1936) *Единая заповедь*, в: *Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений*, т. 38. Произведения 1909–1910 гг. Москва: Художественная литература, сс. 99–118.
- Толстой, Л. Н. (1954) *Неделание*, в: *Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений*, т. 29. Произведения 1891–1894 гг. Москва: Художественная литература, сс. 173–201.
- Толстой, Л. Н. (2016) *О жизни*. Москва: Э, 156 с.
- Толстой, Л. Н. (1956) *Религия и нравственность*, в: *Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений*, т. 39. Статьи 1893–1898 гг. Москва: Художественная литература, сс. 3–26.
- Шестов, Л. И. (2008) *Добро в учении гр. Толстого и Ницше: философия и проповедь*. Москва: Директ-Медиа, 161 с.
- Шестов, Л. И. (1920) *Откровения смерти (Последние произведения Л. Н.*

Толстого), в: *Современные записки*. Париж. № 1, сс.81–121.

Яковенко, Б. П. (2003) *История русской философии*. Москва: Республика, 510 с.

Ирина Сумченко

РЕЦЕПЦИЯ ТВОРЧЕСТВА Л.Н. ТОЛСТОГО В РОССИЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье проведен анализ философско-религиозных взглядов выдающегося русского писателя Льва Николаевича Толстого и рассмотрено влияние его творчества на философию Серебряного века. Подчеркнута неоднозначность и противоречивость многих идей толстовского наследия. Рассмотрены особенности понимания Толстым смысла жизни и предназначения человека, веры и разума, природы добра и зла, любви, ненасилия и насилия. Проанализированы интерпретация и отношение к основополагающим толстовским идеям со стороны Д. С. Мережковского, В. С. Соловьева, Н. А. Бердяева, Л. И. Шестова, С. Л. Франка, И. А. Ильина, выделено общее и отличительное в оценке философской концепции Толстого.

Ключевые слова: *смысл жизни, благо, вера, разум, мораль, христианство, любовь, насилие, ненасилие.*

Irina Sumchenko

RECIPE OF CREATIVITY BY LEV TOLSTOY IN THE RUSSIAN PHILOSOPHY OF THE LATE XIX - BEGINNING OF THE XX CENTURY

This article presents an analysis the philosophical and religious views of the outstanding Russian writer Lev Tolstoy and examines the influence of his work on the philosophy of the Silver Age. The ambiguity and inconsistency of many ideas of Tolstoy's legacy is emphasized. The features of Tolstoy's understanding of the meaning of life and the purpose of man, faith and reason, the nature of good and evil, love, non-violence and violence are considered. The interpretation and attitude to the fundamental Tolstoy's ideas on the part of D. Merezhkovsky, V. Solovyov, N. Berdyaev, L. Shestov, S. Frank, I. Ilyin, highlighted the general and distinctive in the assessment of the philosophical concept of Tolstoy.

In general, positively assessing the writer's artistic heritage and the high moral bar of his moral teaching, Russian thinkers criticized his religious and philosophical pursuits for inconsistency, excessive rationalization and contradiction, in particular, they assessed Tolstoy's metaphysics of evil and his idea of non-resistance. Also, the representatives of the philosophy of the Silver Age were not satisfied with Tolstoy's interpretation of Christian doctrine,

which they considered erroneous.

Tolstoy's creativity became the foundation and starting point for further research into the philosophy of the Silver Age, because the range of problems that was considered by Tolstoy was the reason for such currents and trends such as «search for God», «new idealism», «new religious consciousness», etc.

Keywords: *meaning of life, good, faith, reason, morality, Christianity, love, violence, non-violence.*

References

- Belyy, A. (1912) *Lev Tolstoy i kultura* [Leo Tolstoy and culture], in: *O religii Lva Tolstogo. Sbornik vtoroy*. Moskva, Put, pp.142–171.
- Berdyaev, N. A. (1994) *L. Tolstoy* [L. Tolstoy], in: *Berdyaev N. A. Filosofiya tvorchestva, kultury i iskusstva*, v 2 t., t. 2 Moskva, Iskusstvo, pp. 256–461.
- Vysheslavcev, B. P. (1994) *Etika preobrazhennogo Erosa* [Ethics of the transformed Eros], Moskva, Respublika, 325 p.
- Gusejnov, A. A. 2009. *Velikie proroki i mysliteli. Nравstvennyye uchenija ot Moiseja do nashih dnei* [Great prophets and thinkers. Moral teachings from Moses to the present day]. Moskva, Veche, 496 p.
- Zhuravleva, A. A. (2004) *D. S. Merezhkovskiy – kritik L. N. Tolstogo* [D. S. Merezhkovsky as critic of L. N. Tolstoy], in: *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*, pp. 66–70.
- Zenkovskiy, V. V. (2001) *Istoriya russkoy filosofii* [History of Russian Philosophy], Moskva, Akademicheskii Proekt, Raritet, 808 p.
- Ilin, I. A. (2017) *O soprotivlenii zlu siloy* [On resistance to evil by force], Moskva, Dar, 480 p.
- Merezhkovskiy, D. S. (2000) *L. Tolstoy i Dostoyevskiy* [L. Tolstoy and Dostoevsky]. Izd. podg. Y. A. Andrushchenko, Moskva, Nauka, 588 p.
- Solovyev, V. S. (1988) *Tri razgovora o voyne, progresse i kontse vsemirnoy istorii* [Three conversations about war, progress and the end of world history], in: *Solovyev V. S. Sochineniya*, v 2 t., t. 2, Moskva, Mysl, pp. 635–761.
- Tolstoy, L. N. (2019) *V chem moya vera?* [What is my faith?], Moskva, Amrita-Rus, 208 p.
- Tolstoy, L. N. (1936) *Yedinaya zapoved* [A single commandment], in: *Tolstoy L. N. Polnoye sobraniye sochineniy*, t. 38. Proizvedeniya 1909–1910 gg., Moskva, Khudozhestvennaya literatura, pp. 99–118.
- Tolstoy, L. N. (1954) *Nedelaniye* [Not doing], in: *Tolstoy L. N. Polnoye sobraniye sochineniy*, t. 29. Proizvedeniya 1891–1894 gg., Moskva,

- Khudozhestvennaya literatura, pp. 173–201.
- Tolstoy, L. N. (2016) *O zhizni* [On life], Moskva, E, 156 p.
- Tolstoy, L. N. (1956) *Religiya i npravstvennost* [Religion and Morality], in: *Tolstoy L. N. Polnoye sobraniye sochineniy*, tom 39. Statii 1893–1898 gg., Moskva, Khudozhestvennaya literatura, pp. 3–26.
- Shestov, L. I. (2008) *Dobro v uchenii gr. Tolstogo i Nitsshe: filosofiya i propoved* [Goodness in the teaching of count Tolstoy and Nietzsche: philosophy and preaching], Moskva, Direkt-Media, 161 p.
- Shestov, L. I. (1920) *Otkroveniya smerti (Posledniye proizvedeniya L. N. Tolstogo)* [Revelations of Death (The last works of L. N. Tolstoy)], in: *Sovremennyye zapiski*. Parizh. № 1, pp. 81–121.
- Jakovenko, B. P. (2003) *Istorija russskoj filosofii* [History of Russian philosophy], Moskva, Respublika, 510 p.

Стаття надійшла до редакції 3.05.2021
Стаття прийнята 2.06.2021

Розділ 4.

ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОЦЕДУРА